

MARELE INCHIZITOR

DOSTOIEVSKI ÎN LECTURI TEOLOGICO-FILOSOFICE

KONSTANTIN LEONTIEV, VLADIMIR SOLOVIOV,
VASILI ROZANOV, SERGHEI BULGAKOV,
NIKOLAI BERDIAEV, DMITRI MEREJKOVSKI,
SEMION FRANK, NIKOLAI LOSSKI

TRADUCERE, PREFAȚĂ, NOTE ȘI COMENTARIILE DE LEONTE IVANOV

EDITURA DOXOLOGIA
IAȘI, 2024

EDITURA „C.R.L.R.”
BUCUREȘTI, 2024

CUPRINS

<i>Notă asupra ediției</i>	7
Leonte Ivanov	
A PATRA ISPITIRE A LUI IISUS	9
Fiodor M. Dostoievski	
MARELE INCHIZITOR	21
Konstantin N. Leontiev	
<i>Schiță biografică</i>	49
DESPRE IUBIREA UNIVERSALĂ	53
I	53
II	58
III	69
Vladimir S. Soloviov	
<i>Schiță biografică</i>	79
DIN DISCURSURILE ÎN MEMORIA LUI DOSTOIEVSKI	81
Cuvînt înainte	81
Primul discurs	83
Al doilea discurs	89
Al treilea discurs	95
Vasili V. Rozanov	
<i>Schiță biografică</i>	103
DESPRE LEGENDA „MARELE INCHIZITOR”	105
I	108
II	116
III	123
IV	132
V	140
VI	147
VII	158
VIII	163
IX	165
X	178
XI	186
XII	195
XIII	202
XIV	208

XV	213
XVI	217
XVII	225
XVIII	229
XIX	235
XX	238
XXI	245
XXII	250
DIN SCRISORILE LUI KONSTANTIN N. LEONTIEV	
CĂTRE V.V. ROZANOV	252
<i>Adnotări</i>	261
 Dmitri S. Merejkovski	
<i>Schiță biografică</i>	269
LEV TOLSTOI ȘI DOSTOIEVSKI	271
 Serghei N. Bulgakov	
<i>Schiță biografică</i>	281
IVAN KARAMAZOV CA TIP FILOSOFIC	283
 Nikolai A. Berdiaev	
<i>Schiță biografică</i>	319
MARELE INCHIZITOR	321
I	321
II. Prima ispitire	328
A doua ispitire	332
A treia ispitire	335
III	338
IV	345
 Semion L. Frank	
<i>Schiță biografică</i>	355
LEGENDA MARELUI INCHIZITOR	359
 Nikolai O. Losski	
<i>Schiță biografică</i>	371
IVAN FIODOROVICI KARAMAZOV	373
LEGENDA MARELUI INCHIZITOR	382
 Leonte Ivanov	
„UN IMN TRECUT PRIN FOCUL ÎNDOIELILOR”	
Spicuri din opiniile lui Dostoievski privitoare la <i>Legendă</i>	393

Notă asupra ediției

O primă versiune a acestei cărți a fost publicată la Editura Polirom în anul 1997, sub titlul Marele Inchizitor. Dostoievski – lecturi teologice. Cartea de față vine cu trei noi studii privitoare la poemul lui Ivan Karamazov, semnate de două nume mari ale gândirii ruse și europene: Dmitri Merejkovski și Nikolai Losski; în plus, în finalul volumului, am selectat din documentele vremii opiniile lui Dostoievski însuși despre legenda personajul său.

Schițele biografice ale autorilor cuprinși în volum au fost dezvoltate, traducerea textelor a fost revizuită și a fost mărit considerabil volumul de note și comentarii.

Leonte Ivanov

A PATRA ISPITIRE A LUI IISUS

Începuturile *Marelui Inchizitor* țin de primii ani ai deceniului opt ai veacului al XIX-lea, perioadă în care Dostoievski scria *Adolescentul*; poemul va fi redactat la Stara Russa, pe parcursul a trei săptămîni¹ și, prin îndrăzneala opiniilor, prin tipul de erou pe care îl propune, prin interpretarea originală a *Cărții Sfinte*, este de departe episodul cel mai interesant și mai controversat al *Fraților Karamazov*. Nume de prestigiu din cultura rusă și universală, simțind provocarea ilustrului predecesor, răspund acesteia fie în pagini de jurnal și corespondență, fie în eseuri și studii riguroase, precum cele din prezentul volum, fie prin interesante transpuneri cinematografice. În opera de ficțiune, după apariția, de asemenea mută, din poemul lui Turgheniev *Hristos* (1878) și după convingătoarea Sa „coborîre” din *Legendă*, Isus va fi o prezență tot mai obsedantă și mai individualizată în creația unor M. Bulgakov (*Maestrul și Margarita*), B. Pasternak (*Doctor Jivago*), I. Dombrovski (*Facultatea de lucruri inutile*), A. Soljenițin (*Gospodăria Matronei*), ca să-i pomenim numai pe scriitorii ruși. Evoluția personajului în aceste „apocrife contemporane” nu depășește cadrul evanghelic, taina „celeilalte lumi” și a esenței divine a Mîntuitorului rămîn pe mai departe ascunse, întrucît nici El, nici cei ce-L înfățișează n-au dreptul „să mai adauge nimic la cele mărturisite odinioară”, chiar și atunci cînd raportarea se face de pe poziții necreștine și vizează regnul animal, ca în romanul lui Aitmatov, *Eșafodul*.

Personaj absent în *Dicționarul* lui Valeriu Cristea², Isus „descinde necanonic” în toridul oraș andaluz, din milă față de oameni, înduplecat de rugile celor „ce-și păstrasera neștirbită cucernicia”. Recunoașterea Lui de către mulțime, cele două atribute prin care se relevă – „nemărginita-I bunătate și blîndețea” –, minunile săvîrșite ca și atunci, cu cincisprezece veacuri în urmă, sînt elemente ce asigură veridicitatea tabloului.

¹ În aprilie-mai 1879.

² Valeriu Cristea, *Dicționarul personajelor lui Dostoievski*, vol. 1, București, 1983.

Singurele cuvinte pe care le rostește, „Talita, kumi”, trimit la scena biblică (*Marcu* 5, 41), iar rechizitoriului aprins al cardinalului i se răspunde printr-un sărut, simbol al înțelegerii și iertării. Tăcerea Sa a fost interpretată diferit, de la autor la autor, în numele uneia sau alteia dintre Biserici. Credem că Berdiaev este cel mai aproape de adevăr, când spune că „mușenia blîndă a lui Hristos influențează într-un mod mai hotărît decît întreaga argumentație a Marelui Inchizitor”³. Din această atitudine a Primului derivă forța indiscutabilă, demnă de respect, care-l face în cele din urmă pe cardinal să-și plece genunchii și să-L elibereze. Clemența de care dă dovadă Mîntuitorul moaie îndîrjirea bătrînului de nouăzeci de ani: „Inchizitorul tresare, ceva îi tremură în colțul gurii”, dar nu-i schimbă convingerile: el „stăruie mai departe, neclintit, în hotărîrea lui”. Discursul prelatului nu e o justificare a actelor săvîrșite în numele fericirii majorității covîrșitoare a oamenilor, ci un act provocator, o nouă ispitire a lui Isus. Bătrînul aștepta „să-i spună ceva, orice, măcar un cuvînt, fie el cît de amar, cît de cutremurător”. Vorbînd, înrobîndu-se patimii, ceva din aura de mister s-ar fi spulberat și Hristos ar fi devenit semenul Marelui Inchizitor, S-ar fi dezis de Tatăl Ceresc, Și-ar fi negat esența divină. În tinerețe, și cardinalul „a stat în pustie”, și el s-a hrănit „cu aguride și rădăcini” pentru a ajunge „în rîndul celor aleși”. Însă, „dezmeticirea” (în fapt, trădarea) lui nu se datorează „unui sentiment de solidaritate protectoare, de responsabilitate paternă” față de cei mulți, ci orgoliului, dorinței de a fi stăpîn pe destinele umanității, de a I se substitui lui Isus și a-I face întoarcerea inutilă. „Inchizitorul tău nu crede în Dumnezeu, ăsta-i tot secretul lui”, conchide Alioșa. Trecînd de partea lui Satan, distinsa față bisericească își începe, sub aparența slujirii lui Dumnezeu și a umanității, opera de corectare a lucrării lui Hristos. Oamenii, pe care de asemenea nu-i iubește, devin obiecte și instrumente ale puterii, iar tentativele lor de nesupunere, încercările de afirmare a libertății își găsesc finalitatea în cele mai aspre măsuri coercitive: tortura și arderea pe rug. Trădîndu-L pe Isus, disprețuindu-i pe oameni, Marele Inchizitor devine o concretizare a spiritului negator, o ipostază a lui antihrist, înveșmîntată în rasă călugărească, al cărei principiu „nu este cel al răului imediat vizibil,

³ *Apud* Valeriu Cristea, *op. cit.*, p. 243-244. A se vedea și N. Berdiaev, *Filosofia lui Dostoievski*, Iași, 1992, p. 125.

un principiu caduc și grosolan”, ci unul nou, „rafinat și seducător, ce apare întotdeauna sub masca binelui” (Berdiaev).

Anticipat de unele trăsături ale lui Raskolnikov (napoleonismul, de pildă) sau ale lui Rogojin (personaj ce semnifică moartea), recunoscînd în Piotr Verhovenski și în ceilalți „demoni meschini” din jurul acestuia pe principalii săi precursori, antihristul din poemul karamazovian însușează posibilitățile istorice de manifestare a răului, e suprema împlinire în această direcție, un diavol cu o mîndrie titanică, ce-și arogă virtuți de Creator, conștient de puterea și înalta sa misiune: întemeierea împărăției menite lui Satan, o împărăție autocratică, în care valorile fundamentale ale Creștinismului să fie înlocuite cu falsele valori izvorîte din iluzionarea și autoiluzionarea umană, în care libertatea dirijată să ia locul celei oferite de credință, omul să fie absolvit de ideea nemuririi și de povara responsabilității morale. Cît de departe ne situăm așadar de acea imagine caricaturală a diavolului, tributară reprezentărilor populare, de acel drac „prost ca noaptea”, în straie nemțești și cu joben pe cap, ce joacă mici renghiuri popilor și fetelor mari și pune din cînd în cînd mîna pe cîte un suflet care, la o adică, nici lui Dumnezeu nu-I era de vreun folos. Un procedeu eufemistic, cu funcție mai cu seamă estetică. Se pare că, de-a lungul anilor, a mai meditat la „hapul” înghițit atunci cu Iov, și iată-l înfățișîndu-se pentru ultima oară în ținută tradițională în camera lui Ivan, pentru a-și bate joc de el și a-i amenda îndrăzneala cugetării, personificare a tuturor defectelor eroului, plăsmuire a minții sale bolnave. Capitoul închinat „musafirului nepoftit” este replica de ultim moment dată lumii imaginate în poem; gîndul tăinuit cu strășnicie de Ivan și trădat de diavol prefigurează caracteristicile „noii ordini universale”, instaurarea domniei supraomului. Caracterul premonitoriu al utopiilor din romanele dostoievskiene înfioară:

„Din momentul în care omenirea va părăsi credința în Dumnezeu..., concepția despre lume care mai stă încă în picioare azi se va prăbuși de la sine, fără a mai fi nevoie să ne întoarcem la antropofagie, și tot așa și noțiunile etice actuale vor dispărea la rîndul lor și va începe o epocă nouă. Oamenii se vor strădui cu puteri unite să smulgă vieții tot ce le poate ea oferi, luptînd în numele fericirii și al plăcerilor hărăzite exclusiv lumii acesteia. O mîndrie titanică, divinată, va înălța spiritul omenesc și, pe fața pămîntului, va apărea omul-zeu. Atotputernic prin voința și știința

cu care este înarmat, el va învinge etapă de etapă natura, de astă dată definitiv. Bucuria de care va avea parte atunci va fi atât de copleșitoare, încât va înlocui cu prisosință speranțele de odinioară în viața de apoi și în fericirea viitoare. Știind că este pieritor în toate privințele și că orice nădejde într-o nouă înviere e zadarnică, omul va întâmpina moartea senin și mândru ca un zeu”⁴.

În această lume a expansiunii eului, moralitatea, credința, Dumnezeu însuși nu-și află rostul:

«...Din moment ce nu există Dumnezeu, nici viață fără moarte, omul nou poate totuși deveni omul-zeu, chiar dacă n-ar mai fi nimeni ca el pe toată fața pământului. Firește că, din moment ce se va fi ridicat la rangul acesta, omul va putea, în cazul când ar fi necesar, să treacă fără nici o strângere de inimă peste opreliștile morale ce stăteau mai înainte în calea omului-rob. Cu atât mai mult, cu cât pentru divinitate nu există legi! Acolo unde se află Dumnezeu orice lucru e sfânt! Oriunde m-aș duce eu, va fi loc de cinste... „Totul este permis, și basta!”»⁵.

Ni se prezintă, în paginile aceleiași cărți, proiectele a două lumi utopice, încercări trufașe de corectare a operei Ziditorului. Absența Divinității, aparenta preocupare pentru soarta omului și problema împărăției universale ar fi notele lor comune. Ceea ce le separă întâi de toate este poziția ființei umane. Dacă, în prima dintre ele, zugrăvită în *Legendă*, supunerea „turmei” se obține prin intermediul *miracolului, tainei și autorității*, omul renunțând la libertate în favoarea unei fericiri „tihnite și umile, o fericire pe măsura unor fapte nevolnice”, în cea de-a doua, moralei tradiționale „a sclavilor” i se substituie morala „stăpînitorilor” și pe pământ se instaurează domnia supraomului, modul dionisiac de viață. Recunoaștem cu ușurință în ultimul proiect principalele idei filosofice ale secolului al XIX-lea, pe baza cărora își va clădi Nietzsche sistemul: depășirea categoriilor etice de Bine și Rău, „moartea lui Dumnezeu”, expansiunea amoralismului, a laturei volitiv-biologice a ființei umane, apariția aceluia *übermensch*, în definitiv.

Reminiscente ale vechilor metamorfoze se mai păstrează în aspectul și apucăturile „oaspetelui nocturn”; el vrea să pară „un om cumsecade”

⁴ F.M. Dostoievski, *Opere în 11 volume [în continuare, Opere]*, vol. 10, București, 1972, p. 426.

⁵ *Ibidem*, p. 427.

și ține la reputația sa. „*Satana sum et nihil humani a me alienum puto*” își divulgă acesta crezul și, ca urmare, se vaccinează, frecventează baia publică, face acte de caritate, filosofează pe teme la modă, răcește, strecoară cuvinte franțuzești în vorbire, are crize de reumatism. Dar, mai presus de toate, vine cu o „metodă nouă” de a subjuga sufletele, adaptată și ea cerințelor vremii: o „tortură morală”, de genul „muștrărilor de conștiință”, căci își dă seama că, pentru un om rațional, „șovăielile, neliniștea, lupta dintre credință și îndoială înseamnă uneori o suferință atât de cumplită, încât e de o mie de ori mai bine pentru el să-și pună ștreangul de gât”. De remarcat că toate personajele dostoevskiene înscrise pe linia lui Ivan sînt „absolute” de pedeapsa divină, osînda dictîndu-le-o propria conștiință. Svidrigailov refuză o judecată de tip mesianic, care l-ar nedreptăți prin generalizare, crede că mai justă ar fi izolarea totală într-o „baie țărănească afumată, cu pînze de păianjen prin colțuri”, vreme îndelungată, „pînă ce-l uită Dumnezeu”. Imaginea fetei care „l-a omorît pe Doamne-Doamne” și a păianjenului roșu ce profanează spațiul edenic sînt mărcile supliciului în cazul lui Stavroghin, după cum frica și incertitudinea, teama de un alt adevăr îl torturează pe Kirillov și-l duc la sinucidere. De aceeași natură e sancțiunea și în cazul lui Ivan care, prin „îndoielile” sale în privința credinței, „este pierdut pentru religie” (Dostoevski). «În momentul în care n-o să mai ai nici cea mai mică certitudine că exist», îl asigură diavolul, această „pedeapsă” a lui Ivan, «vei căuta tu însuși să mă convingi că nu sînt deloc o fantasmagorie, că exist în realitate, și atunci să știi că mi-am atins scopul... Vreau să arunc astfel în sufletul tău sămînța credinței, o sămînță minusculă, din care va crește însă un stejar, și încă ce stejar! Și cînd o să te vezi cocoțat sus, în vîrfurile lui, o să-ți vină pofta să ajungi și tu în rîndul „cuvioșilor schimnici și a fecioarelor neprihănite”, fiindcă în sufletul tău dorești din răspuț să fii deopotrivă cu ei; ai să te hrănești cu aguridă, ai să-ți cauți în pustietate mîntuirea sufletului!» (*Opere*, 10, p. 421).

Cum s-ar împăca această credință cu spiritul „raționalist, euclidian” al posibilului „convertit” îl lăsăm pe cititor să-și imagineze.

*

* *

Într-un studiu consacrat mitului despre antihrist⁶, A.S. Grișin vorbește despre trei momente de *actualizare* a acestuia: fiecare din ele și-a găsit expresia, inițial în învățăturile apologet-creștine, mai apoi și pe tărîm cultural ori literar. *Prima actualizare* se produce în secolele XVII-XVIII și se datorează reprezentanților Școlii de la Pustozersk⁷ și celor ce-au promovat doctrina Ortodoxiei de Rit Vechi (Andrei Denisov, Mihail Vișatin ș.a.). Atunci, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, s-au conturat două concepții privitoare la antihrist, una înscrisă pe linia tradiției ortodoxe, cealaltă nouă, opusă, aparținînd adepților vechii credințe, fundament pentru creațiile marilor filosofi și scriitori din ultimele două sute de ani⁸.

Cea de-a *treia actualizare* ține de prezent cînd, datorită războaielor ce izbucnesc în lume, faptelor abominabile săvîrșite de om împotriva semenului său, păcatului și minciunii extinse la scară mondială, se consideră că au sosit „vremurile de Apoi”, că omenirea nu mai poate fi salvată, pentru că în ființa umană au fost sădite pentru totdeauna răul, hula, egoismul și imoralitatea. Această optică transpare în creațiile unor autori, precum Viktor Astafiev (*Detectivul trist*), Cinghiz Aitmatov (*Eșafodul*), Boris Pasternak (*Doctor Jivago*).

Ne interesează direct *al doilea moment de actualizare*, produs spre sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, deoarece aici se înscriu autorii studiilor din volum. Tot acum, mai vechilor aspecte ale mitului – personificarea antihristului în diferite figuri istorice (patriarhul Nikon, Petru I, Nikolai I ș.a.), perceperea lui „parabolică” – li se adaugă altele, și anume cele despre „falșii Mesia”, despre adevăratul antihrist,

⁶ A.S. Grișin, *Mitul despre Antihrist în istoria și literatura rusă de la sfîrșitul sec. XIX și din sec. XX*, în vol. *Antihrist (Din istoria spiritualității naționale)*, Moscova, 1995, (în limba rusă).

⁷ *Pustozersk* – oraș de pe rîul Peciora, întemeiat în 1499 pentru apărarea pămînturilor nordice; de la jumătatea secolului al XVII-lea, a fost întrebuițat ca loc de surghiun pentru oponenții țarului, ai Bisericii și a celor căzuți în dizgrație. Aici și-au petrecut ultimii doisprezece ani de viață protopopul Avvakum, călugărul Epifanie, preotul Lazar și diaconul Fiodor, mucenici ai Bisericii Ortodoxe de Rit Vechi, arși pe rug în 1682. De opera protopopului Avvakum se leagă începuturile literaturii ruse moderne.

⁸ Unii din adepții vechii credințe (cei din orientarea „cu preot”) considerau că apariția antihristului se va produce în Veacul de apoi, în vreme ce alții (cei din orientarea nepopistă), considerau că „împărăția lui antihrist” s-a instaurat odată cu schisma de la jumătatea veacului al XVII-lea și dăinuie de atunci.

despre latura antihristică din fiecare om⁹. În șirul personificărilor, întâiul pare să fi fost Nero, iar ultimul Gorbaciov. În perioada la care ne-am oprit, au fost incluși Lev Tolstoi, Grigori Rasputin, Lenin. La fel de încărcată este și lista „falșilor Mesia”; o deschide Simon-magul. Toți aceștia sînt de fapt precursori ai adevăratului antihrist, care-și va face apariția înaintea celei de-a doua veniri a lui Isus, spun Cărțile Sfinte. Primind din partea diavolului o inteligență supraomenească, va purcede la nimicirea credincioșilor, va apuca „sabia cezarului” și va domni trei ani și jumătate, după care va fi distrus de către Isus, „cu suflarea gurii sale”.

Cea de-a doua actualizare nu s-a realizat prin Biserică. A fost, în cea mai mare parte, opera literaturii, eseul filosofic ori istoric prevalînd. Scriitori precum Tolstoi și Dostoievski, Leonid Andreev și Mihail Bulgakov, Leontiev și Soloviov, Merejkovski și Hippus, Viaceslav Ivanov și Andrei Belii, Nikolai Berdiaev și Vasili Rozanov, Serghei Bulgakov și Semion Frank, Nikolai Losski și Ilia Iliin s-au raportat la mitul biblic despre Antihrist, i-au urmărit circulația și semnificațiile de-a lungul anilor, au căutat să identifice ecourile acestuia în fenomenele concrete de viață, în evenimentele istorice. Din perspective diferite, problematica lui a fost dezbătută în creații extrem de valoroase, atît sub aspectul realizării artistice, cît și al conținutului de idei: *Orientul, Rusia și slavitatea*, *La mormîntul lui Pazuhin* (K. Leontiev); *Marele Inchizitor*; *Jurnalul de scriitor* (Dostoievski); *Despre legenda Marelui Inchizitor*; *Apocalipsa timpului nostru* (V. Rozanov); *Scurta povestire despre Antihrist* (V.S. Soloviov), *Marele Inchizitor*. *Concepția despre lume a lui Dostoievski* (Berdiaev). Pentru fiecare din ele *Legenda* dostoievskiană a constituit un model. Este, credem, cea mai analizată operă de ficțiune: incită, prin caracterul ei profetic, prin concentrarea într-un număr restrîns de pagini a istoriei omenirii, prin spiritul polemic pe care îl nutrește, prin originala personificare a antihristului în persoana Marelui Inchizitor. Dostoievski combate, în formă mascată, firește, nu numai excesele catolicismului, dar și utopia socialiştilor, teoretizează pe marginea libertății și fericirii umane, pe marginea puterii, leagă în mod direct credința și existența lui Dumnezeu de ideea nemuririi, prefigurează viitorul omenirii. La misiunea și destinul Rusiei meditează Leontiev în cele mai multe din scrierile sale cu caracter filo-

⁹ Poetul Nikolai Kliuev și compozitorul Aleksandr Skriabin și-au atribuit ei înșiși supranumele de „antihrist”.